

Broek *en* Waterland



# Broek en Waterland

*Regionale samenwerking en conflicten,  
1282-1811*

REDACTIE Loek Zoon



Hilversum  
Verloren  
2019

Deze publicatie kwam mede tot stand dankzij financiële steun van Het Beroemde Huis, Stadsgidsen Monnickendam en Vereniging Oud Monnickendam. Onder auspiciën van het Waterlands Archief.



Afbeeldingen op het omslag: kaart van Waterland met het Belmer-, Broeker- en Buikslotermeer (noorden rechts) door Bartholomeus Simonsz (Noord-Hollands Archief). Foto van Broek in Waterland vandaag de dag (Gerrit Schepers).

© 2019 Waterlands Archief en de auteurs van de afzonderlijke bijdragen  
Uitgeverij Verloren  
Torenlaan 25  
1211 JA Hilversum  
[www.verloren.nl](http://www.verloren.nl)

ISBN 9789087048099

Omslagontwerp: Studio Uitgeverij Verloren  
Typografie: Rombus, Hilversum  
Beeldredactie: Els Mak  
Druk: Wilco, Amersfoort

*No part of this publication may be reproduced in any form without written permission from the publishers.*

# Inhoudsopgave

Afkortingen	6
Voorwoord	7
Inleiding	9
LOEK ZOON	
1 Broek in Waterland in bestuurlijk en regionaal perspectief tot 1600	15
JOOST COX	
2 Samen tegen de baljuw	40
<i>Bestuurlijke samenwerking in de Waterlandse Unie in de 17<sup>e</sup> en 18<sup>e</sup> eeuw</i>	
FENNA BROUWER	
3 De economisch-historische footprint van Waterland (1400-1800)	79
CORRIE BOSCHMA-AARNOUDSE	
4 Rond de droogmaking van de drie Waterlandse meren	125
<i>Waterstaat, infrastructuur en representatie in Waterland (1623-1650)</i>	
DIEDERIK ATEN	
5 Weerbare mannen van Broek in Waterland	165
<i>Krijgsgeweld en oorlogsdreiging in '1572' en '1672'</i>	
JAAP HAAG	
Noten	205
Bronnen en literatuur	218
Over de auteurs	224

# Afkortingen

BiW 1569-1813	Archief dorpsbestuur Broek in Waterland (1388) 1569-1813 (1853)
KB	Koninklijke Bibliotheek
NA	Nationaal Archief te Den Haag
NHA	Noord-Hollands Archief te Haarlem
OHZ	Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299
ORA	Oud-Rechterlijk Archief
RAA	Regionaal Archief Alkmaar
RM	Rijksmuseum
SAA	Stadsarchief Amsterdam
WA	Waterlands Archief te Purmerend

# Voorwoord

Ten oosten van het Twiske en de Wormer lag **Waterland**, gedeeltelijk uit zeer door het water verbrokkelde gronden bestaande en voorts bedekt met vele meren en meer-tjes en breede wateren [...]. In Waterland lag omstreeks 1300 nog niet ééne stad: Monnickendam kreeg eerst 26 maart 1357 poortrecht.<sup>1</sup>

Dit schrijft Beekman in zijn reconstructie van Hollands Noorderkwartier in 1300. Landkaarten van Waterland uit die tijd, maar ook de kaart van 1590 op de omslag van dit boek bevestigen dit beeld van een aantal dorpen in een open en nat land. Monnickendam is in 1590 inmiddels een volwaardige stad en Amsterdam zelfs een wereldstad. Die drie ingrediënten – verbrokkelde gronden, vele meren en belangrijke steden – vormen de basis voor de ontwikkeling van Waterland in de late Middeleeuwen en de vroegmoderne tijd. De dorpen van Waterland, waaronder Broek, wisten zich door samenwerking in die tijd wonderwel staande te houden tegen bedreigingen van buitenaf. Bedreigingen in de vorm van geweld van het water, krijgsgeweld, de machtige baljuw van Waterland en de nabijgelegen grote buurman Amsterdam. Dit boek geeft inzicht in vijfhonderd jaar historische samenwerking en conflicten.

We kunnen die geschiedenis van Broek in Waterland en de regio reconstrueren dankzij de bronnen die door de eeuwen heen behouden zijn. Naast kaarten, prenten en boeken zijn dat vooral de archiefstukken uit die tijd. Het Waterlands Archief bezit een groot aantal eeuwenoude archieven van kloosters, dorpen, steden en waterschappen. Het oud-archief van Broek is daar één van. Die archieven liggen goed opgeborgen, zijn goed toegankelijk en zijn te raadplegen in onze studiezaal. Het zijn echter niet de meest eenvoudige bronnen om te gebruiken. Zonder historische kennis en archiefkennis blijven het vaak verborgen schatten. Deze publicatie maakt die bronnen toegankelijker voor een breder publiek.

Aanleiding voor deze bundel is enerzijds de herinventarisatie van het oud-archief van Broek en anderzijds de publicatie *Vrouwen en vroomheid. De boetvaardige zusters van het Sint-Ursulaklooster in Purmerend (1392-1572)*, dat in 2017 verscheen. Aan dit boek, een initiatief van Vincent Nijenhuis en Koen Goudriaan, hebben ook medewerkers van het Waterlands Archief een bijdrage geleverd. Wij bewaren namelijk het archief van dit bijzondere klooster, dat ooit op de huidige Koemarkt van Purmerend heeft gestaan. Het Waterlands Archief neemt met de publicatie die u nu in handen heeft, dit keer zelf het initiatief om zijn bijzondere en oude archieven onder de aandacht bij een breder publiek te brengen.

Het is een vorm van publieksgeschiedenis die past bij onze publieke taak. Volgens de Archiefwet is ieder bevoegd archiefbescheiden die in een archiefbewaarplaats berusten, kosteloos te raadplegen. Dit kan in onze studiezaal, maar ook steeds meer via onze website. Daarnaast brengen wij onze collectie actief onder de aandacht door educatieve projecten, open dagen, tentoonstellingen en andere publicaties. Wij werken daartoe samen met andere archiefdiensten, Bibliotheek Waterland, de Waterlandse musea en historische verenigingen.

Ik wil op deze plaats de auteurs bedanken voor hun vrijwillige bijdrage aan deze publicatie. Zij hebben de boeiende geschiedenis van Broek en de regio Waterland tot leven gebracht en zijn tot interessante ontdekkingen gekomen. Zij hebben daartoe uitvoerig archiefonderzoek gedaan.

Samenwerking en conflicten tussen de Waterlandse dorpen en steden zijn van alle tijden. Ook nu zijn er regionale uitdagingen voor Waterland: samenwerking dan wel fusies tussen gemeenten, regionalisering van uitvoeringsdiensten en afstemming in de Metropoolregio Amsterdam. Wij hopen dan ook tot slot dat dit boek bijdraagt aan het historisch besef dat samenwerking altijd nodig is.

Roland Bisscheroux  
Directeur-Archivaris Waterlands Archief



# Inleiding

In zekere zin is deze bundel een opvolger van het in 2017 verschenen boek van Vincent Nijenhuis en Koen Goudriaan over de geschiedenis van het Ursulaklooster in Purmerend.<sup>1</sup> Voor beide publicaties is uitvoerig archiefonderzoek gedaan in het Waterlands Archief. Aangaande het Ursulaboek is door Goudriaan cum suis met name het betreffende kloosterarchief geraadpleegd; voor deze publicatie is onder andere informatie gehaald uit het oud-archief van het dorpsbestuur van Broek in Waterland. Een andere overeenkomst is dat de auteurs van het Ursulaboek voor een deel dezelfde zijn als die aan deze bundel hebben bijgedragen (Joost Cox en Jaap Haag). Bovendien hebben Els Mak en ondergetekende namens het Waterlands Archief aan beide publicaties meegewerkt. Mak heeft voor beide publicaties de beeldredactie verzorgd.

Het verschil zit hem erin dat dit zogenoemde Broekboek een initiatief is van het Waterlands Archief zelf, waarvoor ik de eindverantwoordelijkheid heb mogen dragen. Aanleiding is het gereedkomen van de inventarissen van Broek in Waterland en Zuiderwoude (met Uitdam) in het kader van de herinventarisatie van een aantal oude stads- en dorpsarchieven. De inventaris van Edam is inmiddels ook voltooid, terwijl aan die van Purmerend nog hard wordt gewerkt. Het toegankelijk maken van archieven behoort tot de kerntaken van een archiefdienst, maar de publiekstaak moet zeker niet worden onderschat. De tijd van de archivaris als passieve bewaker van een schatkamer met stoffige archiefstukken ligt inmiddels wel achter ons. Deze publicatie is een waardevol middel om onze archieven onder de aandacht van een breder publiek te brengen: mensen uit de regio Waterland die geïnteresseerd zijn in de geschiedenis van hun streek, uiteenlopende historici en andere onderzoekers en ook studenten. Het is dan ook geen lokaal geschiedenisboek geworden. Broek is door de auteurs bestudeerd vanuit een breder perspectief: de regio Waterland en het gewest Holland. Wij hopen dat deze publicatie u aanzet om zelf archiefonderzoek in onze schatkamer te doen en zo die historische sensatie te ervaren.

## Opzet

Het thema van dit boek is samenwerking en conflicten tussen de Waterlandse steden en dorpen in de late Middeleeuwen en de vroegmoderne tijd. Ook wordt er gekeken naar de relatie met de machtige buur Amsterdam. Samenwerking

tussen lokale besturen, het is in het voorwoord al gezegd, is van alle tijden. Zo werkten Hoorn en Alkmaar halverwege de 16<sup>e</sup> eeuw met andere kleine steden samen om hun fiscale belangen te beschermen.<sup>2</sup>

Er wordt in deze bundel in het bijzonder gekeken naar de manieren waarop het dorpsbestuur van Broek in deze periode samenwerkte met de omliggende dorpen en steden ter behartiging van de eigen politieke, economische, waterstaatkundige en militaire belangen. Deze bundel trapt daartoe af met een breed opgezette bijdrage, gevolgd door vier specifiekere case studies. Het betreft dus geen totaalgeschiedenis van Broek en de regio Waterland, de thematiek is uitgewerkt vanuit een aantal invalshoeken. Omdat het gaat om uiteenlopende case studies, is afgezien van een alomvattende conclusie aan het eind van deze bundel. De case studies zelf zijn wel voorzien van slotbeschouwingen.

*Joost Cox* plaatst het dorp Broek in regionaal en bestuurlijk perspectief. Zo krijgt Floris V in 1282 de heerlijkheid Waterland in handen van Jan Persijn. In het eerste kwart van de 15<sup>e</sup> eeuw woedt er in Holland en andere gewesten een burgeroorlog, waarvan de afloop voor Waterland resulteerde in verlies aan rechten en betaling van zware boetes aan Filips van Bourgondië. Ook daarna waren er nog lange tijd conflicten tussen de hertog en de koppige Waterlanders. Een opmerkelijk verschijnsel is de vroege aanwezigheid (rond 1500) van de typisch stedelijke burgemeesters in de Waterlandse dorpen. Zo waren er in Broek in Waterland al in 1514 maar liefst drie burgemeesters. Aan het eind van de 16<sup>e</sup> eeuw wordt in Broek op eigen verzoek een vroedschap ingesteld. Deze vroedschap bestond uit vertegenwoordigers van de rijkste en aanzienlijkste burgers die voor het leven werden benoemd. Dit vrij nieuwe orgaan moest de zogenoemde gading vervangen, een soort volksraadpleging om belangrijke lokale zaken te bespreken.

*Fenna Brouwer* bestudeert de samenwerking van de dorpen in de Unie van Waterland tegen de baljuw van Waterland, die vanaf het einde van de 16<sup>e</sup> eeuw steeds vaker inbreuk maakte op hun oude rechten en privileges. Ze kijkt daarbij vooral naar de conflicten tussen de baljuw en de dorpen over de benoeming van de schouten. De Unie was door Broek en de andere vijf Waterlandse hoofddorpen in 1619 aangegaan en dit samenwerkingsverband heeft bijna twee eeuwen bestaan. De Unie kan gezien worden als een op een lager niveau functionerende Staten van Holland. Net als de gedeputeerden van de steden in de Statenvergaderingen, handelden ook de afgevaardigden van de dorpen in de vergaderingen van de Unie op 'last en ruggespraak' van hun opdrachtgevers, de dorpsbesturen. De dorpen hebben het met name aan de stok gekregen met Johan Teding van Berkhout, die van 1676 tot 1720 baljuw was. De competentiestrijd tussen de dorpen en de baljuw wordt in 1731 definitief in het voordeel van de dorpen beslecht, als zij de ambachtsheerlijkheid Waterland van de Staten kopen. In 1811 komt er uiteindelijk aan zowel de functie van baljuw als de Unie een einde.

*Corrie Boschma-Aarnoudse* geeft antwoord op de vraag hoe de Waterlandse dorpen in vroeger tijden hun economische belangen hebben verdedigd tegenover de nabijgelegen steden Amsterdam, Monnickendam en Purmerend. Konden de dorpen één front vormen? Haar bijdrage is in drie thema's opgedeeld. Eerst kijkt ze naar de economische rivaliteit tussen Waterland en het machtige Amsterdam. Zo wilde Amsterdam vanaf het begin aan de scheepvaartactiviteiten van de Waterlandse dorpen beperken, al maakte het graag gebruik van het aanbod van Waterlandse zuivelproducten en diensten. Vervolgens staan de problemen centraal van de Waterlandse boeren op het gebied van de waterhuishouding. Omdat Waterland regelmatig werd geconfronteerd met overstromingen, maakten de boeren uiteindelijk de overstap van akkerbouw naar veeteelt en visserij. Tot slot kijkt Boschma-Aarnoudse naar het landbezit en de veehouderij in Broek in Waterland. Halverwege de 18<sup>e</sup> eeuw vond er in Broek een herverdeling van het landbezit plaats, waarbij de kooplieden een groot deel van de grond in handen wisten te krijgen. De veepestepidemieën van die eeuw eisten ook in Broek hun tol.

In de bijdrage van *Diederik Aten* staat de droogmaking van de drie Waterlandse meren centraal. Dit was een gezamenlijk project van Monnickendam, Ransdorp, Zuiderwoude en Broek. Zij sloten daartoe in 1624 een overeenkomst en in 1628 vielen de meren droog. Aten kijkt zowel naar de samenwerking tussen de vier partijen, als naar de conflicten tussen de octrooihouders en de omgeving. In het bijzonder Edam en Purmerend zagen door het droogmaken van de meren hun vaarroute naar Amsterdam in gevaar komen. Daarnaast eiste het Heemraadschap Waterland dat Monnickendam en de drie dorpen maatregelen troffen, omdat het inpolderingsproject een vermindering van de waterberging tot gevolg had. Er moest daarom gezorgd worden voor een goede afwatering. Het zou nog decennia duren voordat alle kwesties met de omgeving waren opgelost. Ook in het Heemraadschap van de Drie Waterlandse Meren ontstonden grote spanningen. Het bestuur was in handen van Monnickendam en het drietal dorpen, terwijl de ingelanden, de investeerders, vooral van buiten de regio kwamen, met name uit Amsterdam. Zo hadden twee door Rembrandt in zijn schilderijen afgebeelde personen grond gekocht in de nieuwe polders. De ingelanden wilden in het bestuur van het heemraadschap worden vertegenwoordigd, de octrooihouders wilden uiteraard de touwtjes in handen houden. Uiteindelijk zou de macht eerlijker worden verdeeld.

In het tweeluik van *Jaap Haag*, ten slotte, wordt eerst gekeken naar het krijgsgeweld waarmee de Waterlandse dorpen in de beginjaren van de Opstand werden geconfronteerd. Dat zij toen in de frontlinie lagen, is een betrekkelijk onbekend gegeven. Een goed voorbeeld van Waterlandse samenwerking in deze tijd is het in 1572 door Broek en andere dorpen gesloten Waterlands Verbond om zich tegen Spaanse aanvallen te kunnen verdedigen. Een jaar later werd een aantal Waterlandse dorpen, waaronder Broek, echter toch door de Spanjaarden ver-

overd. Lang heeft de Spaanse aanwezigheid in Waterland niet geduurd. Toen Amsterdam in 1578 de kant van Oranje koos, verdwenen de Spaanse troepen definitief uit Waterland. Dat het rampjaar, het tweede thema van de bijdrage van Haag, ook zijn weerslag had op Broek en de regio, is eveneens niet breed bekend. Ook in Broek werden weerplichtige mannen onder de wapenen geroepen. Samen met die uit de omliggende dorpen liepen zij in de jaren 1672-1673 wacht op de Waterlandse Zeedijk en in de winter maakten zij bijten in het ijs langs deze dijk. Niet de Unie van Waterland stuurde deze defensietaken aan, dat deden de Gecommitteerde Raden. Kolonel Berkhout, tevens baljuw, coördineerde de inzet van de Waterlandse dorpsschutterijen. Die werden ook buiten Waterland ingezet. Daarnaast werd er in Broek ook nog krijgsvolk ingekwartierd. Het is echter bij oorlogsdreiging gebleven, de Fransen hebben nooit een voet in Waterland gezet.

In deze bijdragen zijn terugkerende motieven zichtbaar, waarvan ik er twee wil aanstippen. Als eerste de problematische relatie tussen Waterland en Amsterdam. In economisch opzicht waren zij concurrenten van elkaar, maar tegelijkertijd ook van elkaar afhankelijk. Waterlandse zuivel- en vleesproducten wisten hun weg naar deze rijke stad dan ook te vinden. Tijdens het inpolderingsproject van de Waterlandse meren stelden Edam en Purmerend niet voor niets eisen om hun vaarroute op Amsterdam veilig te stellen. Deze inpoldering zelf was in belangrijke mate mogelijk geworden door kapitaal van Amsterdamse kooplieden. Tegelijkertijd ontstonden er ook spanningen in het bestuur van het nieuwe Heemraadschap de Drie Meren, omdat de Waterlandse octrooihouders de macht voor zichzelf hadden opgeëist. In de beginjaren van de Opstand was Amsterdam zelfs een vijandige buur. Vanuit deze stad veroverden de Spaansgezinde troepen een reeks van Waterlandse dorpen.

Het andere motief is de machtige baljuw van Waterland. We komen hem voor het eerst tegen in 1306 in de persoon van Claus de Gribber en voor de laatste keer in 1811, te weten Adolph Leonard Thierens. Dat is dus de gehele periode van ons onderzoek. Daarbij vervulde de baljuw nog tal van andere functies en kon hij ook nog allerlei neveninkomsten hebben. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de baljuw in deze bundel geregeld ten tonele verschijnt. Zo was hij herhaaldelijk in conflict met de Waterlandse dorpen over de wijze van de benoeming van schouten, kocht hij kavels op de veiling van het inpolderingsproject en had hij als kolonel een belangrijke taak in de verdediging van Waterland in de jaren 1672-1673. Het thema en deze motieven rijgen de voorliggende bijdragen dan ook aaneen.

Deze bundel telt vier bijlagen. Ze zijn direct achter de betreffende bijdragen opgenomen en zijn van de hand van die auteurs. Het gaat om overzichten van het landbezit in Broek in Waterland in 1543 en 1749. Dat laatste bevat ook gegevens over de eigenaren uit de personele quotisatie van 1742. Deze bijlagen zijn van de hand van Boschma-Aarnoudse. Aten heeft overzichten gemaakt van de

uitslag van de veiling van participaties in de drie Waterlandse meren van 12 augustus 1626, respectievelijk van de landeigenaren in deze meren bij de verloting van de kavels op 15 juni 1628. Verspreid door het boek staan enkele kaderteksten, ook deze zijn van de hand van de auteur van de betreffende bijdrage. De afbeeldingen zijn per bijdrage genummerd. De noten zijn achterin het boek opgenomen. Deze zijn eveneens genummerd per bijdrage. Na de noten vindt u achtereenvolgens een lijst van afkortingen, een overzicht van gebruikte bronnen en literatuur en de beknopte cv's van de auteurs.

Tot slot wil ik de volgende mensen bedanken voor hun bijdrage aan de totstandkoming van dit boek: mijn collega's Willeke Slim (ondersteuning beeldredactie), Ton Mooyer (scannen van charters en beeldbewerking) en Vincent Hoogendijk (allerlei scanwerkzaamheden) en verder Gerrit Schepers, een van onze vaste studiezaalbezoekers, die op locatie foto's heeft gemaakt voor het boek.

Loek Zoon  
Redacteur, Waterlands Archief

